

Viktor Elšík

Romové, etnicita a radikální konstruktivismé

Ještě než se mohla pořádně rozběhnout, přenesla se akademická debata o etnicitě Romů a romském nacionalismu na stránky médií a tím se do značné míry zpolitizovala. Na jedné straně se tak rozmělnuje nebo přímo opouští rovina odborných argumentů, na straně druhé nám expresivita a větší otevřenost příspěvků umožňuje lépe nahlédnout motivace účastníků této debaty.

Příslovečnými štikami v rybníce se nepochybně stali Marek Jakoubek a Tomáš Hirt, kulturní antropologové ze Západočeské univerzity, kteří se proslavili psaním o Romech v uvozovkách a jejichž odborné texty lze bez nesnází označit jako radikální konstruktivismus. Několika svými příspěvky rozvířili poměrně klidné vody české romistiky a vyvolali ostrou debatu, v níž se nešetří vzájemným obviňováním z etnocentrismu a asimilátorství. Jednostrannost některých východisek radikálních konstruktivistů, radikalita některých jejich tezí a nekompromisnost jejich rétoriky balancuje podle mého názoru mnohdy na samé hraně seriózního akademického diskurzu. Ignorovat z tohoto důvodu jejich jednotlivé argumenty by však bylo příliš snadné.

Jednostrannost radikálního konstruktivismu

Jádro argumentace radikálních konstruktivistů lze shrnout následovně. V souboru kolektivních identit nositelů kultury tradičních, případně sociálně vyloučených romských enkláv (venkovských osad a městských ghett), v nichž v České republice a na Slovensku žije značná část populace označované většinovým obyvatelstvem jako Cikáni nebo Romové, chybí identita etnická. Tato kultura neumožňuje existenci národnostně definovaného společenství a projekt romského národa je navíc v rozporu se současnou denacionalizací společenskovedního diskurzu. A konečně: komunitarianistický důraz tohoto projektu je nebezpečným východiskem pro politiku občanského státu.

Plně souhlasím s Jakoubkovými a Hirtovými konstruktivistickými východisky, která jsou ostatně v současné sociální antropologii téměř obecně přijímána: etnicita a národ – a příslušnost jednotlivce k některé etnické skupině nebo národu – jsou kulturně reprodukováné sociální konstrukty. Mám však několik zásadních výhrad ke způsobu, jakým s těmito konstrukty dále pracují.

Začněme u etnicity. Pojem etnicity je sice komplexní a mnohvrstevný, to ale neznamená, že je neužitečný. Radikální konstruktivisté v důsledku svého redukcionistického přístupu nedoceňují analytickou hodnotu tohoto konceptu. Zcela totiž opomíjejí vnitřní aspekty etnické konstrukce. Nezajímá je, jak etnicitu konstruují a reprodukují její řadoví nositelé v běžné interakci se členy ostatních skupin i se členy skupiny vlastní. Pozornost věnují výlučně etnickým konstrukcím vloženým z vnějšku a tento důraz na vnější momenty nutně vede k nedůslednosti v rozlišování mezi etnicitou a nacionalismem. Právě v opomíjení vnitřních aspektů etnicity spatřuji radikalismus a fatální jednostrannost jejich přístupu.

Jako příklad této jednostrannosti může posloužit Hirtova hrubá dezinterpretace romského etnického názvosloví. Jeho výklad implikuje, že se romské slovo rom, které prý znamená „člověk“, stává etnonymem (etnickým názvem) teprve v současném procesu konstrukce etnické skupiny, konkrétně od svého schválení prvním Mezinárodním romským kongresem v roce 1971. Hirt zdůrazňuje, že ve funkci etnonyma bylo toto slovo exponenty romské

nacionální ideologie vloženo na členy výrazně odlišných skupin, jejichž hlavním společným znakem je to, že jsou jako homogenní skupina Cikánů konstruováni v koncepcích majoritních populací. Podobně je prý dílem nacionalistů i užívání slova gadžo (původně prý „sedlák“) pro označení členů neromské populace.

Tento výklad je ovšem v naprostém rozporu s tím, co jednoznačně dokládá historická analýza romštiny: užívání slov rom a gadžo pro označení členů vlastní skupiny a členů skupin ostatních nejenže nijak nesouvisí se současným romským etnoemancipačním hnutím, ale zcela jistě předchází i období evropského nacionalismu a modernity. Jde o dichotomii dlouhodobě reprodukovanou samotnými Romy, a nikoli o dichotomii vytvořenou pod tlakem moderních evropských nacionalismů nebo dokonce působností současného nacionalismu romského.

Radikální konstruktivisté přehlížejí jasné projevy romské kategoriální etnicity. Jde o podobu etnicity, jež se projevuje v odlišných strategiích při vnitroskupinové a meziskupinové komunikaci a v užívání standardizovaných kontrastivních kategorií. Takovou kontrastivní kategorií je například právě zmíněná dichotomie rom vs. gadžo, ale patří sem také etnické stereotypy a podobně. Hirt a Jakoubek přehlížejí také kontextuální charakter etnicity, a tím i situačně podmíněné projevy etnické organizace u Romů. Popírají takové organizační propojování Romů, například při hledání práce v zahraničí nebo v kontextech solidarity v nouzových situacích, ke kterému dochází právě na základě jimi sdílené etnické kategorie, a to bez nutné přítomnosti individuálních vazeb. Takové propojování se sice uskutečňuje jen ve specifických, nikoli každodenních situacích, to však neznamená, že ho lze oprávněně ignorovat.

Kontextuální pohled na etnicitu radikálními konstruktivistům prostě chybí. V jejich pracích nenajdeme ani slovo o tom, že etnicita je reprodukována v sociální interakci, že je vyjednatelná a do určité míry manipulovatelná. Když se v České republice v oficiálním cenzu k romské národnosti proti očekávání přihlásí pouze jedenáct tisíc lidí, označí je radikální konstruktivisté za ty, „kteří rezignovali na své někdejší zakotvení a osvojili si majoritní koncept skupinové identifikace“ (Hirt/Jakoubek, Konstruktivistická analýza romské nacionální mýtovtorby, s. 61). Ani slovo o skutečnosti notoricky známé v literatuře o etnicitě, totiž že vlastní etnickou kategorii lze v různých kontextech překomunikovat nebo nedokomunikovat. Situačně nedokomunikovat, nikoli tedy ještě neobjevit, což je evolucionistická formulace, již se radikální konstruktivisté snaží podsunout zastáncům odlišného výkladu výsledků zmíněného cenzu.

Samo volání po jednoznačné „definici Romů“, jejíž absenci vyčítají radikální konstruktivisté romistice, je projevem jejich statického pohledu. Definovat Romy jako etnickou skupinu totiž nejen není potřeba, ale není to ani možné. Pokud totiž vyjdeme z široce přijímaného názoru, že etnicita nevychází z objektivně přítomných kulturních rozdílů, ale ze sociálně relevantních kulturních rozdílů, a že výběr a aktivace těchto sociálně relevantních rozdílů je částečně závislá na kontextu sociální interakce, pak je jasné, že pokus o intenzionální definici jakékoli etnické skupiny je možný jen za cenu odhlédnutí od situační dynamiky mezietnické komunikace. Je jistě užitečné vyjasnit si, která kritéria mohou být relevantní při konstrukci etnicity té které skupiny a která nikoli, nic to ale nemění na faktu, že apriorní kombinatorika kritérií nenahradí závěry vyplývající z kvalitativního výzkumu meziskupinové sociální interakce. Takový výzkum však radikální konstruktivisté neprovádějí. Relevanci romské etnicity popírají bez uskutečnění jakékoli empirické studie o etnicitě.

Proč ne národ?

Podobně jako ostatní nacionální projekty využívá probíhající projekt romského národa – ať už v lokálním smyslu národnostních menšin jednotlivých států, nebo v širším smyslu neteritoriálního národa – prvky nacionální mytologie. Je jistě dobře, že tento aspekt nacionální konstrukce Hirt a Jakoubek připomínají, ne vždy však můžeme být uchvázeni myšlenkovou hloubkou jejich argumentace. Například při dekonstrukci teze „Romové přišli z Indie“ budují svou antitezi „Romové nepřišli z Indie“ na tom, že z Indie neodešli Romové, nýbrž jejich předci, a že Indie nebyla v té době moderním národním státem. Jako by se název Indie běžně nepoužíval také pro označení geografického útvaru nebo kulturního okruhu!

Ani skutečností, že se na konstrukci národa nepodílejí zdaleka všichni potenciální adresáti tohoto projektu, se romský nacionalismus v zásadě neodlišuje od nacionalismů ostatních. Na rozdíl od etnicity ve smyslu etnické kategorie je nacionalismus primárně fenoménem politickým, a proto nepřekvapuje, že je provázen, ba do značné míry definován, zápasem o společenské zdroje a že se v případě nacionalismu romského tohoto zápasu nejaktivněji účastní právě aktivisté romského etnoemancipačního hnutí.

Pochybení radikálních konstruktivistů spočívá ne v tom, že současné romské etnoemancipační hnutí odhalují jakožto nacionalismus, ale v těžko obhajitelných důvodech, s kterými ho tak kategoricky odmítají. Nebudu se zde zabývat Hirtovým a Jakoubkovým přesvědčením, že odmítnutí romského etnoemancipačního hnutí je dostatečně odůvodněno jeho neslučitelností se současnou denacionalizací společenskovedního diskurzu. K této otázce se v rámci současné debaty obsáhle vyjádřil politolog Pavel Barša (Konec Romů v Česku?, Lidové noviny, 15. 1. 2005) a já nemohu než souhlasit s jeho závěrem, že denacionalizace českého státního prostoru zůstává pouhým zbožným přáním nevelkého množství intelektuálů a že „české národní vědomí [je] navzdory občanskému duchu naší ústavy stále převážně vědomím etnickým“. Moje hlavní námitka směřuje poněkud odlišným směrem.

Podle Jakoubkovy a Hirtovy radikální teze se tradiční romská kultura, reprezentovaná kulturou romských osad, neslučuje se samotnou možností moderní kolektivní identity na etnickém základě. Jinými slovy: aktéři této kultury prý z definice nemohou být příslušníky jakéhokoli národa. Odkud tedy pochází tolik kritizovaný romský nacionalismus? Odpověď radikálních konstruktivistů zní: od tzv. romských elit, jejichž příslušníci si osvojili majoritní koncept skupinové identifikace, a tím přestali být nositeli tradiční romské kultury. Úsilí o národní emancipaci obyvatel romských osad je slovy M. Jakoubka „asimilačním trikem“, protože národní emancipace zbavuje Romy jejich tradiční kultury.

Trikem je však spíše samo Jakoubkovo pojetí romské kultury, v němž proti sobě jako nesmiřitelná opozita staví kulturu tradiční a kulturu nacionální. Jako kdyby tato umělá dichotomie adekvátně popisovala a vyčerpávala škálu značně různorodých kulturních systémů, v nichž se v různé míře projevuje sblížování s kulturními systémy majoritních populací, a to také u způsobů pojmání skupinových identit. Na tomto místě připomeňme locum communem literatury o etnicitě: vzhledem k tomu, že etnicita je vztahem a nikoli substancí, není stejnorodost kultury podmínkou jednotné etnické kategorie.

Tzv. tradiční romská kultura, která je implicitně představována jako jediná pravá romská kultura, je v pojetí radikálních konstruktivistů hypostází, jejímž definičním znakem je právě to, že vylučuje ustavení moderní národní identity. Tzv. nacionální romská kultura pak není víc než synonymem pro nacionální ideologii exponentů romského etnoemancipačního hnutí, a to

ovšem radikální konstruktivisté apriori odmítají. V tomto pojetí tedy logicky nezůstává žádný prostor pro transformaci romské etnicity v moderní kolektivní identitu, ke které ve skutečnosti, a to zdaleka nejen mezi romskými aktivisty, v různé míře dochází. Teoretický model tu vylučuje podstatný aspekt reality a je tedy neadekvátní.

Proti romistice

Jakou roli připisují radikální konstruktivisté romistům? Dosti nelichotivou. Romisté jsou podle nich: rasisté, neboť při definování předmětu svého zájmu pracují s biologickými kategoriemi; etnocentristé, neboť etnicitu považují za univerzální princip společenské organizace; asimilátoři, neboť nositelům tzv. tradiční romské kultury svým úsilím o jejich etnickou emancipaci (například spoluprací na vytváření standardizované podoby romštiny) vnucují identitu, která jim není vlastní; nacionalisté a „etnosofové“, neboť se podílejí na konstrukci romského národa a tyjí z etnizace společnosti; a ovšem špatní vědci, neboť si vědu pletou s národní agitací.

Sami sebe pak Hirt a Jakoubek, dosti přehnaně a s mladickou neskromností, vnímají jako představitele nového paradigmatu v pohledu na Romy a jejich kulturu. Je potřeba docenit skutečnost, že v této chvíli definují své protihráče, s nimiž na poli akademie – přes proklamace v opačném duchu – soutěží o symbolický kapitál. V tomto směru lze rozšířit Baršův postřeh, že paušální útoky radikálních konstruktivistů na romské elity jsou vysvětlitelné také tím, že „s nimi soutěží o státní peníze pro své sociální programy“ (Konec Romů v Česku?, Lidové noviny, 15. 1. 2005). V zájmu profilujících se začátečníků na poli tzv. romské problematiky je prezentovat své předchůdce jako jednolitou masu, a to také – přes Jakoubkovo mechanistické rozlišení protihráčů na profesionální romisty a „romology“, neoborové autory textů s romistickou tematikou – činí.

Antropolog Jakoubek si o Romech hodně četl a literaturu o nich pojednávající velmi hojně cituje. Do té míry, že jeho text místy sestává výlučně z citátů pospojovaných jazykovými výrazy pro logické operace. Je jistě dobře, že čte a formálně přesně cituje (byť, jak známo, několikáslovné citáty ne vždy vystihují smysl původního textu), měl by však být také schopen reflektovat velice rozmanitou odbornou úroveň užívané literatury (která zahrnuje i práce jednoznačně popularizačního rázu a práce naprostých diletantů) a podle toho s ní při kritické analýze pracovat. Citátová alchymie je příliš lacinou metodou pro diskreditaci uměle nediferencovaného protivníka. Souvisejícím – a závažnějším – prohřeškem radikálních konstruktivistů je eklektický a nekritický přístup k literatuře jakožto zdroji pozitivních informací. I zde jim nezřídka chybí kompetence rozeznat zrna od plev, kterými je literatura o Romech prorostlá.

Příkladem budiž nekritické přejetí hypotézy o existenci několika migračních vln předků dnešních Romů z indického subkontinentu do Evropy, kterou ovšem radikální konstruktivisté vítají jako jeden z argumentů pro svou tezi, že konstrukce romské etnicity je výhradně důsledkem vnějších vlivů evropského nacionalismu. Tato spekulace, jejímž jediným zdrojem je zřejmě neschopnost některých autorů představit si, že značná různorodost romských skupin mohla vzniknout poměrně nedávnou kulturní a jazykovou divergencí, byla romistickou lingvistikou jednoznačně vyvrácena. Historická analýza slovních a zvláště gramatických přejímek v dnešních romských dialektech jasně dokládá, že v době kontaktu s byzantskou řečtinou, tedy v době příchodu do Evropy, tvořili mluvčí rané romštiny, předchůdce všech dnešních variet romštiny, velmi homogenní řečovou komunitu.

Tyto lingvistické poznatky a jejich důsledky pro rekonstrukci migrační historie předků dnešních Romů byly publikovány a jsou známé. Jen je nenajdeme v literatuře zastaralé, popularizační či jinak marginální nebo v pracích nelingvistů, které si zde radikální konstruktivisté z nepochopitelných důvodů zvolili za svůj zdroj. Srovnání s rasistou Bakalářem a jeho pseudovědeckými pamflety, jež lze občas zaslechnout v neformální konverzaci rozčilených Jakoubkových a Hirtových odpůrců (a které ukazuje, že neschopnost či neochota diferencovat mezi ideovými protihráči, je vlastní i některým z nich), radikálním konstruktivistům hrubě krivdí, ve způsobu užívání literatury však styčné body nalézt lze.

Podle nedávných vyjádření M. Jakoubka (Romisté nedokážou Romy definovat, Lidové noviny, 19. 2. 2005) se mají romisté držet svého kopyta, jímž je podle něho výlučně studium romštiny, a nemají se pouštět do úvah o kultuře, etnicitě a dalších společenských otázkách. Zajímavé je, že Jakoubek vykazuje romistiku právě tam, kam sám nev kročil. Je tedy jeho cílem rozdělení teritorií a jejich monopolní obhospodařování, anebo deklarovaná spolupráce a výměna idejí?

Spěchám dodat, že romistika nemůže být ze své podstaty vymezena metodou; metodou jsou vymezeny přístupy jednotlivých disciplín (např. lingvistiky nebo antropologie), které svými tematicky relevantními texty romistiku konstituují. Romistou je v tomto smyslu každý, kdo v teoretickém diskurzu operuje s pojmy jako Rom, romská kultura, romský jazyk, ať už jejich relevanci pouze předpokládá, také potvrzuje, anebo se ji pokouší relativizovat a tyto pojmy dekonstruovat. Tedy i naši radikální konstruktivisté.

Naprostě fantastický je také další Jakoubkův výrok (v tomtéž článku), v němž nám oznamuje, že romistika se jako vědecká disciplína může etablovat pouze tehdy, pokud poskytne koncepci, která by mohla sloužit jako báze státní politiky. Kam se poděla autonomie vědeckého poznání? – Méně absurdním se však toto tvrzení začne jevit, když si uvědomíme, že právě za takovou koncepcí považují radikální konstruktivisté výsledky své odborné práce. Jejich aspirace stát se spolutvárci státní politiky je tu více než zřetelná. Jejich diskurzivní rozkročení od teoretického popírání možnosti romské etnicity k formulaci doporučení v tomto duchu státnímu aparátu se tak ukazuje v novém světle.

Právo na rozhodnutí

Redukovat celou debatu na pouhý boj o společenské zdroje by bylo nemoudré. Radikální konstruktivisté do dosavadního romistického diskurzu vnesli některá zajímavá témata a perspektivu kulturní antropologie, v tradiční romistice nedoceněnou, a prolomili tabu často zaslepující politické korektnosti. Díky debatě, kterou vyvolali, by napříště nikomu nemělo procházet ostudné směšování biologických a kulturních kategorií, které se v literatuře o Romech objevovalo. Seriózní romisté by si také měli udržet dostatečný odstup od nacionálního diskurzu probíhající romské etnické emancipace: nejde o to, že by člověk nemohl být romistou a zároveň aktivistou romského nacionalismu; jde o to, že v jeho odborném diskurzu musejí být předpoklady jeho nacionálních aktivit reflektovány a analyzovány. Ve formulaci těchto dvou mement vidím hlavní přínos radikálních konstruktivistů.

Celkově mě však M. Jakoubek a T. Hirt svými texty nepřesvědčili o tom, že jejich antropologické interpretace stojí na solidních metodologických a empirických základech a že jejich popírání romské etnicity a odmítání romského etnoemancipačního hnutí nevychází hlavně z jejich osobních ideologických motivací a neslouží jejich politickým cílům. Romská

etnicita existuje, jako sociální konstrukt, byť má v této chvíli jiný inkorporační potenciál než etnicita etablovaných středoevropských národních etnik. Dokud se nestane konvencí psát o všech sociálních konstruktech v uvozovkách, a s ohledem na čtenáře doufám, že se tak nestane nikdy, netřeba napříště těmito znaménky plýtvat: měli bychom si vystačit s prostým Romové. A dokud se nacionalismus nestane anachronismem v sociální realitě našeho státu, a nikoli pouze v koncepcích několika intelektuálů, mají jednotliví Romové právo podílet se na transformaci své etnické identity v identitu nacionální. Stejně jako mají právo takovou transformaci odmítnout, anebo se plně etnicky a kulturně asimilovat. Od státu i od akademiků různých přesvědčení neočekávám nic víc, než že budou tato práva respektovat.

- Viktor Elšík je romista.
- Text vyšel v Literárních novinách **2005-21** na straně **6**.
- Publikováno online 23.5.2005